

Om svenskarna från Kõrgessaare och deras öden

1779—1782

av

Hermann Fischer.

Ur det stora nordiska kriget utgick Ryssland som segrare och erhöll därvid bl. a. också Estland och Livland. För att konsolidera sitt välde behövde tsar Peter I adelns bistånd. För att erhålla detta var tsaren emellertid nödsakad att giva den vittgående privilegier. Ett lämpligt sätt att vinna adelns bevågenhet var att återställa de gods, som Karl XI:s reduktion berövat den och att upphäva de inskränkningar, som drabbat dess självstyrelse. De kapitulationsfördrag, som ridderskapen i Estland och Livland avslöto med tsarens härförare, tillfredsställde även godsherrarnas viktigaste krav. Peter I lovade att återlämna de gods, som frantagits adeln under den svenska tiden, och bekräftade alla de privilegier, som ridderskapet tillförsäkrats under ordens-tiden samt under den polska och svenska tiden. Genom freden i Nystad 1721 garanterades adeln naturligtvis också alla de önskade rättigheterna.

Även de förstatligade godsen återfick adeln och senare betraktades t. o. m. länsgodsen som allodialgods. Adeln skaffade sig också privilegium på arrenderandet av kronogodsen, och den gamla självstyrelsens institutioner återupplivades ånyo. Detta makttillskott förvandlade adeln till landets verkliga herrar, de behärskade både förvaltningen, domstolarna och polismakten och utövade ett avgörande inflytande på kyrka och skola. De ryska myndigheterna voro föga bekanta med de lokala förhållandena, dessutom behövde de för sitt reorganisationsarbete såväl i de nya provinserna som i det egentliga Ryssland västeuropeiskt skolad kraft både på det civila och det militära området. De voro därför benägna att gynna adeln i alla avseenden och blandade

sig jämförelsevis sällan och även vid dylika tillfällen endast flyktigt i Estlands angelägenheter, vilka adeln mestadels fick sköta efter behag. Det fanns överhuvudtaget mycket få ryska ämbetsmän, och de handlade i enlighet med adelns råd. Godsherrarna utmärkte sig under 1700-talet för sin ytterst nonchalanta och orättvisa behandling av bönderna. Ett dylikt uppträdande underlättades av det förhållandet, att en del av de lagar, som skyddade böndernas rättigheter, upphörde att gälla, när godsens återgingo i adelns ägo. Så upphävdes t. ex. de lagar, som Karl XI utfärdat angående de under kronogodsens lydande böndernas ställning. Godsherrarna togo ej heller hänsyn till gammal sedvanerätt.

Under sådana förhållanden var det ej underligt, att godsherrarna — var och en i enlighet med sin natur — började öka böndernas skyldigheter och pålägga dem nya förpliktelser och större arbetsbördor. En bidragande orsak till bondeförtrycket var adelns växande lyxbegär (redan vid mitten av 1700-talet började begäret efter lyx alltmera ökas). Man började behandla bönderna som livegna, och ett senatsbeslut av år 1740 förklarade också i anledning av en process de estniska bönderna för godsherrens egendom. Ännu allvarligare var, att även de svenska bönderna, som sedan urminnes tider voro skyddade av sin rätt till personlig frihet och övriga privilegier, började behandlas som livegna och ålades ökade skyldigheter gentemot godsherrarna. Naturligtvis lade bönderna märke till dylika rättskränkningar och sökte efter förmåga sätta sig till motvärn.

I det följande är det min mening att giva en översikt av böndernas på Kõrgessaare (Hohenholm) skickensedigra levnadsöden under åren 1779—1782, sådana de gestaltade sig mot bakgrunden av ovan berörda förhållanden. Godset Kõrgessaare på Dagö hör till Reigi socken. I Reigi var, som namnformerna visa, befolkningen ursprungligen svensk, och den hade sedan urminnes tider varit fri¹. De svenska bönderna hade emellertid skyldighet att erlägga fasta skatter in natura eller reda penningar till de godsägare, inom vilkas områden deras byar voro belägna. Med tiden hade godsägarna skärpt sina krav, vilket redan under den

¹ Paul Ariste, Ortnamnen i Pühacpa och Reigi socknar på Dagö, *Svio-Estonica* 1938, Tartu 1938, s. 56.

svenska tiden stött på starkt motstånd från böndernas sida². Under den ryska tiden försämrades förhållandena naturligtvis ytterligare. Redan 1727 klagade de svenska bönderna i Kärddla och Reigi byar hos generalguvernörsämbetet över den ökade bördan av arbete och utskylder och bådö, att man skulle vidtaga åtgärder så att de icke belastades med större pålagor än deras privilegier medgävo. I en allmänt hållen resolution av den 10. 2. 1727 befallde visserligen guvernementsstyrelsen, att man vid utfärdandet av pålagorna skulle taga hänsyn till böndernas gamla privilegier³, men man vet icke, i vilken grad dessa påbud åtllyddes. Vid mitten av århundradet inträffade emellertid en händelse, som inte bådade gott för bönderna på Körgessaare. Då återgick nämligen Körgessaare kronogård, som vanligen varit utarrenderad, genom restitutionsdekretet till de förra ägarnas av släkten De la Gardie arvinge, grevinnan Ebba Margareta Stenbock (född De la Gardie)⁴. Efter hennes död ärvdes gården av hennes son, Carl Magnus von Stenbock, som ökade pålagorna, skänkte bort och sålde svenska bönder, vilka alltså utsattes för samma behandling som de livegna estniska bönderna vid denna tid fingo undergå⁵. Denna behandling drev bönderna att upprepede gånger uppträda till sina rättigheters försvar.

² Bönderna voro vid flera tillfällen tvungna att sända sina utskickade till konungen för att bedja om hjälp mot godsherrarnas godtycke. En av de populäraste av dessa bonderepresentanter var Kitas Irja från Kidaste by, vars minne levat kvar till våra dagar i de historiska berättelser och sagor, som gått i arv till de sista Dagösvenskarna och deras ättlingar, i Gammal-svenskby (Paul Ariste, *Die Schweden auf Hiiumaa nach der grossen Auswanderung*, *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat* 1937, I, Tartu 1938, s. 278).

³ Acta cum Protocollo In Querel-Sachen der unter dem Guthe Hohen-holm auf der Insul Dagöö wohnenden Schwedischen Bauren Querulantium an einem entgegen und wieder den Herrn Landrath Grafen Carl Magnus von Stenbock Querulatum am andern Theile, 1779, s. 10 ff. (i det följande citerad som ERKA, EKVA, Acta cum Protocollo 1779).

⁴ C. Russwurm, *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö*, I, Reval 1855, s. 82, 180 (i det följande citerad som Russwurm, *Eibofolke*).

⁵ C. Russwurm, *Die Auswanderer*, *Rigascher Almanach für 1866*, Riga 1865, s. 23 (i det följande citerad som Russwurm, *Die Auswanderer*); Russwurm, *Eibofolke*, s. 249; ERKA, EKVA, Acta cum Protocollo 1779, s. 10a.

På sommaren 1779 hade bönderna inlett en aktion för sin frihets bevarande. Guvernementsstyrelsen hade redan tillåtit dem att utse advokaten Heinrich Ernst Stoecker till sitt ombud⁶. Böndernas rätt till frihet var så uppenbar, att Stenbock fann det klokast att avstå från att angripa den. Han sökte i stället göra gällande, att han av egen fri vilja skänkt bönderna friheten. I den fullmakt, som han den 5. 9. 1779 utfärdade för advokaten Heinrich Riesenkampff, heter det bl. a., att fullmakten är utställd med anledning av de krav, vilka de av honom frigitvna svenska bönderna framställt⁷. Hans beteende är förklarligt, om man erinrar sig, att upplysningstidens ideer så småningom trängt in i Ryssland och särskilt påverkat Katarina II. Under hennes tid hade bönderna i varje fall hopp om att erhålla centralregeringens stöd åtminstone gentemot de grövsta orättvisorna. Stenbock kunde därför inte förbliva alldeles oberörd, då han hörde talas om att böndernas representanter farit till Tallinn, om ändamålet med deras resa och deras anskaffande av en advokat. Han fruktade tydligen att väcka regeringens misshag, och meddelade senare guvernementsstyrelsen, att han av kärlek till friden och på grund av sin önskan att bespara de fattiga bönderna onödig förlust av pengar och arbetstid icke ville uppträda som motståndare till böndernas frihet. Till denna naiva förklaring fogade han påståendet, att han ej givit bönderna den ringaste anledning till missnöje. Därvid underlåter han inte att i förbigående angripa böndernas rätt till frihet. Han påpekar, att godset restituerats till hans moder med allt vad därtill hörde, med vilket uttryck ovedersägligen måste förstås även bönderna (sic!); dessutom hade de av staten, hans moder och honom själv behandlats som livegna ("Erbleute") utan att detta givit anledning till någon gensaga ("... ohne den gering-

⁶ Den 18. 7. 1779 infunno sig fyra bönder från Kōrgessaare hos guvernementsstyrelsen, nämligen Peter Simonsohn från Kodeste by och Christian Christiansohn, Andres Matsohn och Johann Hansohn från Reigi by. Bönderna meddelade, att de i eget och alla de andra böndernas i Kodeste, Kidaste, Mudaste, Kauste, Meelste, Tahkuna, Malvaste och Reigi byar namn anförde klagomål mot greve Stenbock, och att de utsett advokat Stoecker till sin befullmäktigade (ERKA, EKVA, Acta cum Protocollo 1779, s. 15 ff.).

⁷ Ibidem, s. 34.

sten Widerspruch..."). Greve Stenbock glömmar ej heller att utösa sin vrede över de bönder, som med sin aktion väckt herr grevens misshag. Han kallar dem ett enfaldigt och uppstudsigt släkte, som står med händerna i sidorna ("in Hüfte stehende Völkerschaft"), och som av dåliga människor låter locka sig till obehagliga demonstrationer. Naturligtvis lät Stenbock ej heller tillfället gå sig ur händerna att hämnas på bönderna för deras uppstudsighet, och uppsade dem till avflyttning med sex månaders frist. I sin petition till guvernementsstyrelsen anhåller han om att hakedomaren måtte förklara den frihet, som han — Stenbock — av sin fria vilja skänkt bönderna, upphävd samt kungöra, att de efter sex månaders frist måste lämna sina gårdar⁸. På detta sätt tilldelade Stenbock bönderna tvenne slag: han "skänkte" dem den frihet, som de redan juridiskt sett hade rätt till, och "kastade ut" det misshagliga sällskapet.

Bönderna protesterade i sin böneskrift till guvernementsstyrelsen skarpt mot Stenbocks juridiska uppfattning och anförde bl. a., att varje svensk redan från födseln är en fri människa, och att Dagöbornas rättigheter skyddats både av de svenska och de ryska myndigheterna. Likaledes påpekade de, att Kōrgessaare svenska bönder aldrig varit livegna, varför de ej heller berördes av restitutionsdekretet. Bönderna bådo till slut, att deras frihet skulle kungöras offentligt meddelst tryckta plakat och meddelade, att de för ögonblicket inte tänkte taga hänsyn till uppsägningen⁹. Under tiden hade emellertid guvernementsmyndigheterna tämligen snabbt tagit Stenbocks parti. Dennes brev till guvernementsstyrelsen, vari det talades om frigivning och uppsägning, nådde adressaten den 6. 9. 1779¹⁰. Redan i nästa dags protokoll finner man, att styrelsen fattat ståndpunkt till saken. Stenbocks anhållan befanns stå i överensstämmelse med (sic!) de under den svenske kungens regeringstid gällande privilegierna och förordningarna, och hakedomaren fick i uppdrag att så fort som möjligt begiva sig till Kōrgessaare gård och där för bönderna offentliggöra Stenbocks deklaration. Han skulle därpå avgiva rapport över uppdragets fullgörande, varvid han skulle namngiva

⁸ Ibidem, s. 1 ff.

⁹ Ibidem s. 9 ff.

¹⁰ Ibidem s. 2a.

de bönder, vilka underrättats om uppsägningen ¹¹. Hakedomaren von Rosen hindrades emellertid av andra göromål att fullgöra uppdraget, varför man den 14. 9. 1779 uppdrog åt hakedomaren kapten von Stackelberg att taga hand om saken ¹². Denne skickade först en soldat till Körgessaare med befallning om att alla svenska bönder skulle infinna sig på herrgården vid en bestämd tidpunkt. Den 24. 9. 1779 avgav Stackelberg så den omtalade förklaringen angående frihet och uppsägning. I sin rapport nämner han emellertid, att många hade mottagit hans meddelande med misstroende. Till rapporten hade fogats en förteckning över namnen på de bönder, vilka fått del av meddelandet. Listan upptog 117 bönder och en rad torpare ¹³.

Närmare tre veckor senare beslöt styrelsen att avfordra Stenbock en förklaring angående böndernas ovannämnda hemställan. Denna skulle han avlämna efter en frist på två veckor ¹⁴. Greven blev emellertid ej färdig med sin förklaring i tid utan avlämnade den först i mitten av november, varvid han förebar som ursäkt den sorg, som hans hustrus död vållat honom. Hånfullt anmärker Stenbock, att böndernas deklaration angående deras nedärvda frihet visserligen klingade ganska vackert, men att den inte hade med saken att göra (sic!) och gjorde så föga intryck på honom, att han i alla avseenden stod fast vid sitt beslut att ha så litet som möjligt att göra med de svenska bönderna. Han ansåg det heller inte nödvändigt (sic!) att närmare undersöka, på vilka villkor senaten år 1755 restituerat Körgessaare gård till hans salig moder. I avsikt att uppreta myndigheterna mot bönderna påpekade Stenbock emellertid för guvernementsstyrelsen, att bönderna burit sig oförskämt åt, då de nonchalerat uppsägningen, och att de hotat med olydnad och motstånd. Till slut bad Stenbock, att man skulle lämna honom rättmätigt och snabbt bistånd om bönderna efter uppsägningstidens utgång skulle sätta sig på tvären ¹⁵. Om denna Stenbocks ståndpunkt underrättades böndernas advokat Stoecker, och den 9. 11. 1779

¹¹ Ibidem s. 3 f.

¹² Ibidem s. 5.

¹³ Ibidem s. 17 ff.

¹⁴ Ibidem s. 21.

¹⁵ Ibidem s. 23 ff.

avfordrade man honom svar — men inom åtta dagar ¹⁶. Stoecker kunde emellertid tydligen förete ett dylikt vid fristens slut. Hans svarsskrivelse anlände nämligen den 28. 11. 1779. I denna konstateras, att Stenbock inte förmått bestrida eller vederlägga påståendet, att de svenska bönderna från födseln voro fria och aldrig varit livegna. Därför anse bönderna det utomordentligt viktigt, att det offentligt kungöres, att de svenska bönderna äro fria födda och icke frigivna. I fråga om uppsägningen intaga bönderna klokt nog den ståndpunkten, att så länge som de svenska bönderna inte anses vara fria människor, kunna de ej med bestämdhet yttra sig i denna angelägenhet ¹⁷.

Den 29. 11. 1779 beslöt man att delgiva Stenbocks advokat Riesenkauff böndernas memorial ¹⁸. I sitt svar betonar Stenbock, att han har makt att ge sina underlydande respass ("Laufpass"), om han inte vill veta av dem längre. Böndernas vrånghet ifråga om uppsägningen behövde emellertid bestraffas, ty annars kunde varje herre riskera, att hans underlydande började föreskriva honom lagar ¹⁹.

Guvernementsstyrelsen, som tydligen tyckte, att det varit nog med bråk, avkunnade den 17. 12. 1779 sin dom i striden mellan Stenbock och bönderna. Dess beslut gick ut på, att bönderna eftersom de voro fria, måste gå från gård och grund. Likaså beslöt den, att dessa nya förhållanden skulle offentliggöras i tryck ²⁰. Guvernementsstyrelsen hade alltså ställt sig på Stenbocks sida.

Bönderna, som hade möjlighet att klaga vidare inför justitiekollegiet, beslöto att också begagna sig av denna möjlighet. Redan dagen efter resolutionens avgivande inlämnade de till guvernementsstyrelsen en anhållan härom ²¹. Samma dag infunno sig bönderna Andres Mattsohn och Johann Hannsohn från Reigi by och Andres Christiansohn från Kauste by hos guvernementsstyrelsen och meddelade, att de å egna och de andra svenska böndernas vägnar givit advokat Stoecker i uppdrag att föranstalta om

¹⁶ Ibidem s. 25.

¹⁷ Ibidem s. 27 ff.

¹⁸ Ibidem s. 30.

¹⁹ Ibidem s. 32 ff.

²⁰ Ibidem s. 36 ff.

²¹ Ibidem s. 38 f.

beslutets överklagande, att överlämna målet till ett ombud i Petersburg och giva denne de nödiga fullmakterna härför²². Myndigheterna beslöto även att låta bönderna fullfölja sin klagan²³.

Twisten slöts till slut i Petersburg den 17. 1. 1780 med en provisorisk överenskommelse, som betecknade ett viktigt steg på vägen mot en fredlig uppgörelse. Böndernas representanter kallades av denna anledning till guvernementsstyrelsen, där också motpartens juridiska ombud hade infunnit sig. Advokat Stoecker bad, att prosten Carlblom, som också var närvarande, skulle förklara för bönderna den provisoriska överenskommelsens innebörd, och att bönderna skulle tillfrågas, om de ville acceptera överenskommelsen och hålla fast vid den i framtiden. Advokat Riesenkampff anhöll också om att man skulle utröna av bönderna, om de verkligen representerade alla bönderna på Körgessaare. I enlighet härmed började man också utfråga böndernas ombud.

Reigi bys representanter voro Nils Simon och Martin Hinrichsohn; Kidaste, Koidma, Kopa och Sigala byar representerades av Hinrich Larsohn; Kodeste, Malvaste, Mudaste och Taresteste byar av Pafwell Christiansohn; och Kauste, Meelste och Tahkuna byar av Hans Jöransohn. Prosten Carlblom hade översatt den provisoriska överenskommelsen till svenska och läste nu upp den för bönderna, sedan räntmästare Blix, som tillvaratog Stenbocks intressen, hade intygat översättningens riktighet. Carlblom förklarade också närmare överenskommelsens innebörd. På förfrågan svarade bönderna, att de accepterade denna och ville hålla fast vid den framgent. Tillfrågade om de voro utskickade som ombud för de till Körgessaare hörande byarna, och om de fått i uppdrag att acceptera överenskommelsen och utsänts i detta syfte, svarade bönderna jakande.

Advokat Riesenkampff var emellertid ändå inte nöjd utan gav uttryck åt sitt misstroende mot bönderna, gentemot vilka han ansåg den yttersta försiktighet vara av nöden. Han föreslog därför, att hakedomaren Stackelberg skulle få fullmakt att kalla alla bönderna till Körgessaare herrgård och höra efter om de alla voro beredda att acceptera sina ombuds arrangemang²⁴.

²² Ibidem s. 42 f.

²³ Ibidem s. 44.

²⁴ ERKA, EKVA, "Inquisitions Protocoll de A° 1780".

Den 7. 2. 1780 uppmanades också Stackelberg av guvernementsstyrelsen att vidtaga denna åtgärd. Den sistnämnde infann sig tillsammans med båda parternas advokater Riesenkampff och Stoecker, samt deras assistenter, pastorerna Forsmann och Lithander, på Kōrgessaare. Bönderna befalldes omedelbart att alla infinna sig på herrgården nästa dag.

Den 14. 2. 1780 trädde pastor Lithander fram för de församlade bönderna, visade dem den befallning, som Stackelberg fått, samt uppmanade dem att svara rakt på sak och utan fruktan. Böndernas ovannämnda representanter kallades fram, och bönderna tillfrågades, huruvida de enhälligt beslutat att skicka dessa män som sina representanter till Tallinn, om de hade uppdragit åt dem att acceptera det fördrag, som kommit till stånd i Petersburg mellan greve Stenbock och böndernas advokat Stoecker, och om de voro fullt nöjda med sina ombuds handlings sätt. På dessa frågor svarade bönderna jakande. Omedelbart därefter läste pastor Lithander punkt för punkt upp fördraget, den s. k. "transakten", på svenska. Pastor Lithander förklarade även ingående fördragets innebörd, så att var och en skulle vara på det klara med, vad han accepterade²⁵.

I fördragets första punkt säger Stenbock, att han av fridskärlek och för att slippa rättegångsbråk förklarar de svenska bönderna på Kōrgessaare fria utan någon undersökning av de gamla privilegierna²⁶. Det framgår härav, att Stenbock lyckats vinna gehör för de önskemål han först uttalat, då han nu "av ädla motiv" förklarar de juridiskt sett redan fria bönderna för fria utan att bry sig om de gamla privilegierna.

Även i fördragets andra punkt försöker Stenbock framstå som en ädel välgörare "av fri vilja". Där säges, att Stenbock av egen drift och av välvilja återbetalar pengarna till dem, som köpt svenska bönder av hans moder eller av honom själv. Även de bortskänkta bönderna förklaras fria. I den tredje punkten avstår Stenbock från sina krav på böndernas husdjur och lösa egendom. Endast i de fall, där bönderna häfta i skuld till honom, anser han sig berättigad att kräva skuldens gäldande med deras

²⁵ ERKA, EKVA, "Gen: Gouv: Acta pro 1780, Th: II." Fördragets text återgives i tämligen beskuret skick i C. Russwurms arbete. (C. Russwurm, Eibofolke, s. 249.)

²⁶ ERKA, EKVA, "Gen: Gouv: Acta pro 1780, Th: I."

egendom. I den fjärde punkten avstå parterna från alla andra krav. Den femte punkten stipulerar en förlängning av den frist, som medgivits ifråga om avflyttningen från gårdarna. Enligt denna punkt fingo bönderna behålla sin jord och sina gårdar till mars 1781. Intill dess fortsatte de hittillsvarande bestämmelserna om böndernas skyldigheter ifråga om arbetsdagar m. m. att gälla. Enligt punkt 6 hade båda parterna rätt till uppsägning med sex månaders frist. Bönderna måste emellertid i sådant fall lämna ifrån sig jorden med vintersäden samt byggnader och trädgårdar i gott stånd. De måste tillika betala sina skulder. Punkt 7 tillmötesgick böndernas fordran på att deras frihet skulle tillkännagivas offentligt. Den åttonde punkten stipulerade, att fördraget skulle stadfästas av generalguvernementsmyndigheterna. Den sista punkten förpliktigade parterna att underrätta justitiekollegiet om tvistens biläggande ²⁷.

Fördragets fjärde punkt angående sloandet av parternas ömsesidiga krav lästes upp två gånger — "zur Sicherheit" för att citera Stackelbergs rapport. Den femte punkten, vilken som vi se handlade om böndernas förpliktelser och om hur länge de fingo behålla sin jord och sina gårdar, förklarades mest ingående av alla för bönderna, så att inga missförstånd skulle uppstå i detta hänseende. I detta sammanhang uppläste pastor Lithander för bönderna de partier i 1752 och 1773 års vackböcker, som handlade om böndernas årliga skyldigheter ²⁸. Det är tydligt, att man vid bestämmandet av böndernas skyldigheter utgick från den senaste tidens vackböcker med deras högt uppdrivna fordringar.

När fördragets alla nio punkter lästs upp för bönderna, tillfrågades dessa än en gång, om de förstått allt. Alla bejakade än en gång enhälligt frågan. Därefter undertecknades transakten, som förelåg i två exemplar, och försågs med de båda parternas juridiska ombuds sigill. Dokumentet undertecknades dessutom av tvenne vittnen, pastor Forsmann och pastor Lithander, den förre å Stenbocks, den senare å böndernas vägnar. För att bönderna tydligt och klart skulle förstå innebörden av det skedda, lyfte sedan hakedomaren upp fördragets båda exemplar och visade dem för bönderna, i det han lät säga, att fördraget nu var färdigt

²⁷ Ibidem.

²⁸ ERKA, EKVA, "Gen: Gouv: Acta pro 1780, Th. II."

och avslutat, och att det inte stod i någons makt att göra några invändningar emot det. Därefter bad hakedomaren pastor Lithander, att han skulle hålla ett litet förmaningstal till bönderna. I detta förklarade pastorn, vad som menas med en fri människa, med böndernas rättighet att flytta efter sex månaders uppsägningstid m. m. Friheten betydde emellertid inte, att man kunde komma undan med mindre skyldigheter än vackböckerna bestämde — ett dylikt förfarande kunde bestraffas med tjänliga medel. Prästen antydde också, att de yngre bönderna inte hade rätt att flytta från gårdarna, ty i så fall skulle de gamla bli utan hjälp. Om det skulle uppstå ett överskott av folk på en gård, borde husbonden meddela detta till godsherren och anhålla om pass för de övertaliga. Hakedomaren skickade till guvernementsstyrelsen en tämligen utförlig rapport angående avslutandet av detta intressanta fördrag²⁹.

På greve von Stenbocks begäran skrev man den 26. 2. 1780 i Tallinn om fördraget på stämplat papper³⁰. Avskriften överensstämde icke i allo med fördragstexten av den 14 februari, men några väsentliga skiljaktigheter uppvisade den inte. Den är daterad den 27. 2. 1780³¹.

I enlighet med fördragets åttonde punkt anhöllo båda parterna hos guvernementsstyrelsen att den måtte stadfästa fördraget. Så skedde också, och saken offentliggjordes över hela landet³².

Ungefär ett halft år senare var förhållandet mellan parterna åter spänt. Det är svårt att avgöra, vem som bar skulden härför. Antagligen låg felet hos båda, men det synes, som om Stenbock önskat göra sig kvitt de av honom illa tålda svenska bönderna, sedan den i transakten stipulerade fristen utlupit, och som om han därför sökte finna någon anledning att säga upp bönderna, vilka måhända hade invaggat sig i förhoppningen om att få stanna kvar på sin jord och sina gårdar även efter fristens utlöpande.

Stenbock lade naturligtvis hela skulden för förhållandets försämring på bönderna. Detta framgår tydligt av hans klagoskrivelse till guvernementsstyrelsen. Han kallar bönderna uppstud-

²⁹ Ibidem.

³⁰ ERKA, EKVA, "Gen: Gouv: Acta pro 1780, Th: I".

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

signa och otacksamma och påstår, att de åter börjat bråka, förvillade av den gamla och felaktiga (sic!) föreställningen om sin frihet och av illasinnade rådgivare. Vidare säger Stenbock, att han av medlidande (sic!) behållit dessa människor på Körgessaare³³; som bekant hade emellertid Stenbock enligt transakten inte rättighet att göra sig kvitt de svenska bönderna före mars 1781.

Av Stenbocks skrivelse framgår också, att bönderna i viss mån hade anledning att vara missnöjda. Stenbock nämner, att han redan återbetalat köpesumman till många bondeköpare. Förmodligen voro alltså många av de sålda bönderna ännu inte friköpta, ehuru ungefär ett halft år förflutit, sedan fördraget avslutats.

Enligt Stenbock hade böndernas upprorsanda manifesterat sig däri, att de icke kände sig bundna varken av godsherren, transakten eller någonting annat, att de begått våldshandlingar på herrgården, inte åtljytt förvaltarens befallningar eller ansett det nödigt att fullgöra de skyldigheter gentemot godsherren, som enligt transakten ålåg dem. På grund av dessa förhållanden hade Stenbock personligen infunnit sig på Körgessaare; han hade inte likgiltigt kunnat åse den vändning, som sakerna togo och hade sagt upp alla de svenska bönderna till mars 1781. Om man får tro Stenbock, så hade bönderna helt oväntat svarat honom, att de icke endast inte tänkte flytta, utan också att de hädanefter inte tänkte fullgöra några skyldigheter gentemot godsherren³⁴. Det förhållandet, att den uppsägningstid, som Stenbock uppger, sammanfaller med den i transakten nämnda, ställer emellertid tvisten i en egendomlig dager.

För att göra allvar av uppsägningen anhåller Stenbock hos guvernementsmyndigheterna, att de skola sända en soldat till Forsmann med befallning, att denne må underrätta bönderna om att uppsägningen skall gå i verkställighet. Pastorn skulle även utvälja några äldre bönder och skicka dem till guvernementsstyrelsen, som i sin tur också skulle säga upp bönderna³⁵. Bönderna blevo också genom Forsmann vederbörligen underrättade hur sakerna stodo, och den 6. 10. 1780 infunno sig i enlighet med givna före-

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

skrifter bönderna Hinrich Pawelsohn och Matz Bertelsohn från Reigi by, Michel Mortensohn från Kodeste by och Hans Hansohn från Kidaste by hos guvernementsstyrelsen. De underrättades ännu en gång om alla enskildheter rörande uppsägningen. Härpå svarade bönderna, som uppenbarligen ville vinna tid och verkligen befunno sig i förlägenhet, då de icke hade sakkunnig rådgivare, att de icke kunde taga ställning till saken utan sin advokat Stoecker, som ännu ej hade återvänt från Tyskland. Dessutom fanns det bland bönderna många gamla, som inte visste, hur de skulle kunna skaffa sig ett nödtorftigt uppehälle. Därpå bådo bönderna, att man skulle giva dem anstånd, till dess deras advokat, som kände till hela saken, komme tillbaka. Viceguvernören general-löjtnant von Grotenhielm och riksrådet von Koskull ville emellertid, då de funno, att uppsägningen var kontraktsenlig, inte gå med på det begärda uppskovet³⁶. Bönderna tyckas emellertid ha fäst mycket litet avseende vid myndigheternas ståndpunkt och "vänliga" påminnelser, ty motparten ansåg det nödvändigt att än en gång ge dem en påstötning rörande uppsägningen. På Stenbocks tillskyndan uppdrogs i januari 1781 åt pastor Forsmann att underrätta vissa bönder om att den tid närmade sig, då de i enlighet med transakten måste flytta från gård och grund³⁷. Bönderna synas emellertid ha använt samma taktik som förut, och Stenbock var långt ifrån säker på, hur det hela skulle avlöpa. Han sände därför ännu en skrivelse till guvernementsstyrelsen, som mottog densamma den 24. 2. 1781. I skrivelsen klagar Stenbock bl. a. över att bönderna, som flera gånger vägrat lyda order från högre ort, även nu vägrade att ställa sig befallningarna till efterrättelse, och att de gingo så långt i sin djärvhet, att de hotade med olydnad. Hela deras uppförande visade, att de aldrig någonsin tänkte lyda order. Stenbock bad även, att hakedomaren måtte åläggas att en av de första dagarna i mars begiva sig till Körgessaare med en avdelning soldater ur Kasans kyrassierregemente och tillsäga svenskarna, att de i enlighet med transakten måste avflytta. Han anhöll också om att det i Hapsal stationerade kasanska kyrassierregementet måtte få order att hålla en officer och 30 à 40 man i beredskap, så att de vid en bestämd tidpunkt ofördröjligen skulle kunna

³⁶ ERKA, EKVA, "Inquisitions Protocoll de A° 1780."

³⁷ ERKA, EKVA, "Gen: Gouv: Acta pro 1781, Th: II".

begiva sig till Kōrgessaare och köra bort svenskarna med lock eller pock³⁸. Som man kunde vänta, utgick en dylik befallning till hakedomaren redan nästa dag. Hakedomaren Stackelberg skulle, om bönderna inte gåvo sig av från sina gårdar i början av mars, tvinga dem därtill med hjälp av militär, som ditskickats på deras egen bekostnad. Bönderna skulle endast i förväg varskos om saken³⁹. Bönderna, som inte förlorat hoppet, trodde att det dock skulle finnas någon utväg, som tillät dem att stanna kvar på den jord, som redan deras förfäder hade odlat. Därför gjorde de sig ingen brådska med förberedelserna till flyttningen, utan begagnade tiden på annat sätt — då de förstodo, att de inte kunde hoppas på hjälp gentemot godsherren från guvernementsstyrelsen, beslöto de att åter hänskjuta tvisten till justitiekollegiet. De valde liksom vid föregående tillfällen ombud, som skulle begiva sig till guvernementsmyndigheterna med erforderliga underrättelser.

Den 28. 1. 1781 infunno sig hos guvernementsstyrelsen böndernas representanter Michel Mortensohn från "Wehhedi" och Christian Simonsohn från Reigi by och meddelade å sina egna och de övriga svenska böndernas på Kōrgessaare vägnar, att de utsett "konsulenten" Spies i Petersburg att föra deras talan därstädes. De bådo att få protokollsutdragen rörande sin sak, vilket också beviljades dem⁴⁰. Därpå inlämnades en petition till justitiekollegiet, antagligen med erforderliga dokument bifogade. Det framgår av petitionen, att Stenbock på sin tid drivit igenom transaktens femte punkt med baktanken att begagna sig av den för att vid lämpligt tillfälle d. v. s. på hösten 1780 säga upp bönderna. I varje fall klaga dessa i sin skrivelse, att de inte kunnat tänka sig, att Stenbock skulle säga upp dem, fastän de fullgjort sina skyldigheter i enlighet med vackböckernas föreskrifter. Bönderna nämna också, att de varje dag hoppats, att deras befullmäktigade (Stoecker), som farit till Tyskland för en kort tid, skulle komma tillbaka och vidtaga erforderliga mått och steg. Detta hade emellertid visat sig vara en bedräglig förhoppning. Svenskarna uttryckte i sin petition en förhoppning om att de 1159 svenska bönderna på Kōrgessaare inte skulle störtas i fördärvet, ty om de lämnade Kōrgessaare hade de ingenstans att taga vägen. De

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem; R u s s w u r m, Eibofolke, s. 250.

⁴⁰ ERKA, EKVA, "Inquisitions Protokoll de A° 1780".

bådo också, att de för den händelse att någon förlikning med Stenbock inte komme till stånd, skulle få sex månaders anstånd med avflyttningen, så att de hos myndigheterna kunde anhålla om nya boplatser ⁴¹. Justitiekollegiet tog ställning till saken och meddelade den 23. 2. 1781 guvernementsstyrelsen sin synpunkt på tvisten samt bifogade en kopia av böndernas petition. Kollegiets utlåtande innebar intet annat än en uppmaning till guvernementsstyrelsen att handla i enlighet med lagarna. Emellertid gav kollegiet samtidigt uttryck åt den förhoppningen, att viceguvernör Grotenhielm, i enlighet med de instruktioner han fått mottaga från högre ort, skulle vidtaga erforderliga åtgärder för att lugna supplikanterna ⁴².

Det är sannolikt, att Stenbock fått reda på justitiekollegiets ståndpunkt och därav inspirerats att handla annorlunda, än han ursprungligen hade tänkt. I annat fall är det inte omöjligt, att han fått röna motgång i det ena eller det andra avseendet. Det var antagligen för att förekomma detta, som Stenbock avslutade försäljningen av Körgessaare herrgård. Försäljningen av gården hade antingen redan tidigare varit på tal eller blivit aktuell genom händelsernas utveckling. Det är heller inte omöjligt, att guvernementsstyrelsen medverkat till dess förverkligande, då den fruktade, att tvisten genom justitiekollegiets ingripande skulle avdömas till nackdel för adeln i allmänhet.

Det är i alla händelser symtomatiskt, att försäljningen av herrgården ägde rum inom mindre än en vecka efter justitiekollegiets dom — den 27. 2. 1781, precis ett år efter det transakten avslutats. Körgessaare gård såldes för 55000 rubler till den kunglige polske kammarherren O. R. L. von Ungern-Sternberg ⁴³. Den 2. 3. 1781 fick guvernementsstyrelsen ett meddelande om saken från Ungern-Sternberg, vari denne förklarade, att han trädde i Stenbocks ställe i alla avseenden, även vad beträffade tvisten med de svenska bönderna, och anhöll om hjälp till att göra sig kvitt dessa ⁴⁴. Det var antagligen på grund av detta

⁴¹ ERKA, EKVA. "Justice-Collegii Resolutiones und Rescripta de Ais 1780 et 1781," nr. 62 tillägget.

⁴² Ibidem, nr. 62.

⁴³ R u u s w u r m, Eibofolke, s. 87; ERKA, EKVA, "Gen: Gouv: Acta pro 1781, Th: II".

⁴⁴ ERKA, EKVA, "Gen: Gouv: Acta pro 1781. Th: II".

brev och justitiekollegiets skrivelse av den 23. 2. 1781 som hakedomaren Stackelberg den 5. 3. 1781 fick en befallning, som anslöt sig till den förutnämnda ordern av den 25 februari och vilken sannolikt mildrade denna. I varje fall var innebörden av de instruktioner, som hakedomaren vid detta eller något annat tillfälle erhöll, att han, om bönderna skulle gå till ytterligheter och inte försonade sig med Ungern-Sternberg, inte genast fick gå fram med alltför stor stränghet, utan först måste ingiva rapport till överheten. Justitiekollegiets ståndpunkt hade alltså kraftigt bidragit till att mildra den stränghet, med vilken guvernementsstyrelsen och godsägarna hade tänkt gå till väga. Godsets övergång i Ungern-Sternbergs ägo gjorde det också möjligt för dem att slå till reträtt med mindre prestigeförlust än som varit fallet, om Stenbock hade måst avstå från sina krav. Antagligen kom man i all stillhet överens med Ungern-Sternberg om att han ej skulle vidbliva sina krav på de svenska böndernas bortdrivande från sin jord utan nöja sig med att förvisa deras ledare. Reträtten kunde till och med bemantlas som ett älskvärt tillmötesgående, ty man kunde förutse, att bönderna, sedan de fördrivits, skulle anhålla om att få stanna kvar på samma villkor som förut, då de ju inte hade någonstans att taga vägen.

Hakedomaren Stackelberg anlände den 9. 3. 1781 till Körgessaare för att göra sin plikt. Han hade med sig en avdelning soldater ur Kasans kyrassierregemente under befäl av löjtnant Lanting samt dessutom pastor Lithander. Av hans rapport framgår, att alla bönderna på Körgessaare redan förut hade beordrats att infinna sig på herrgården den dagen. Svenskarna fingo först träda fram inför hakedomaren, som läste upp båda befallningarna för dem, varpå pastor Lithander översatte dem till svenska och förklarade dem. Därefter gick hakedomaren till de estniska bönderna och meddelade dem i enlighet med erhållna order, att kammarherren von Ungern-Sternberg nu var Körgessaares herre, och att de hädanefter måste lyda honom. Under tiden rådslogo de svenska bönderna sinsemellan och beslöto att bedja Ungern-Sternberg, att de skulle få stanna kvar på sina gamla boplatser. De lovade att lyda baronen och att fullgöra sina skyldigheter enligt transakten. Ungern-Sternberg upptog nådigt böndernas erbjudande "bevekt av uppriktig människokärlek och medlidande", som Stackelberg säger i sin rapport, men gjorde dock det förbehållet,

att de bönder, som varit styvsintare och uppstudsigare än de andra, icke skulle få komma i åtnjutande av hans välvilja ⁴⁵. Baronen ville tydligen inte utsträcka sin uppriktiga människokärlek och medkänsla att omfatta även dem.

Då bönderna givit uttryck åt den åsikten, att de delvis hade ägande- och arvsrätt till den jord och de byggnader, som de brukade, ville man nu med maktspråk visa, att detta var en "vanföreställning". Baronen fordrade därför, att de uppstudsigaste bönderna som ett varnande exempel för de övriga skulle fördrivas med hela sin familj och alla sina ägodelar. Några män ur den tillstädeskomna truppavdelningen sändes ut för att verkställa fördrivningen, vilken ägde rum utan motstånd från böndernas sida ⁴⁶.

Men bönderna på Kōrgessaare visste inte, att konflikten tagit en ny och ödesdiger vändning. Den 8. 3. 1781, dagen innan ovan skildrade händelser, hade kejsarinnan skrivit under en ukas till Estlands guvernementskansli ⁴⁷. Furst Potemkin, som var generalguvernör i Sydryssland ⁴⁸ och bl. a. sysslade med frågan om denna landsändas kolonisation, hade hört talas om tvisten mellan Stenbock och hans bönder. Potemkin, som försökte placera ryska flyktingar och dräggen av Västeuropas samhällen i Sydryssland, och som var allvarligt betänkt på att befolka Krim med förrymda engelska mördare och straffångar, beslöt att begagna sig av förhållandena på Kōrgessaare för att lösa Sydrysslands kolonisationsfråga. Det var också på hans tillskyndan, som Katarina II utfärdade ovannämnda ukas ⁴⁹. I denna ukas befallde kejsarinnan de svenska bönderna på Kōrgessaare att slå sig ned i guvernementet Novorossisk som kolonister på statens jord. Katarina II uppdrog samtidigt åt guvernementskansliet att underätta de svenska bönderna om detta beslut samt att upprätta ett register över dem. Åt Potemkin anförtrodde Katarina omsorgen om ukasens genomförande, utseendet av lämplig jord för de

⁴⁵ Ibidem; Russwurm, Eibofolke, s. 94.

⁴⁶ ERKA, EKVA, "Gen: Gouv: Acta pro 1781. Th: II".

⁴⁷ ERKA, EKVA, Ukaser och förordningar 1762—1782.

⁴⁸ Eesti Entsüklopeedia, bd VI, s. 937.

⁴⁹ Г. Писаревскій, Переселение шведовъ съ острова Даго въ Новороссійскій край, Русскій Вѣстникъ 1899, мартъ, s. 246 (i det följande citerad som P i s a r e v s k i).

Указъ Нашей Россійской Губернскай
Канцелярїи ;

Сокзволяя на переводѣ въ Новороссійскую
Губернію шведскихъ Крестьянъ изъ Мѣзѣи
Погонголтѣ полувѣвшихъ о болѣности своей
отъ бывшихъ Тернейстеровъ и отъ шведска
го Правленія привласїи и Резолюціи, что
сѣмъ удѣвердастѣ и вынѣшній пхѣ По-
мѣщикъ Ландратъ Графѣ Штпейнобнѣ ,
дополнил. въ томъ что свои Геннаго
сѣ или обладательства поименно въ февралѣ
мѣсяцѣ вынѣшняго года и они долѣны
оставитѣ его Земли, Повелѣваемъ сїхъ
шведскихъ Крестьянъ поимѣ списалетѣся
ополо тысячи душѣ мужска и Женска
Пола, переселитѣ на Разенныя Земли
въ Новороссійскую Губернію для вынѣшенїа
ихъ въ званїе Государственныхъ Посе-
ланъ по тамошнему Урѣденїю : зего
ради и напечатанїи Россійской Губерн-
скай Канцелярїи объяв сїе Наше
Сокзволенїе пѣмъ Крестьянамъ, зѣв-
латѣ имѣ перетисл и обмѣнѣнѣтѣ всеѣ-
ми выгодами въ тамошнемъ переселенїи
относящимся, сѣ пѣмъ это истоме-
нїе сего, назначенїе и отводѣ выгоды
въ ихъ поселенїю Разенныхъ Земель, та-
же и снабженїе всеѣмъ нужнымъ въ обра-
женїю, возложилъ МЫ на особенное
Потѣженїе Нашего Генерала Губернато-
ра Новороссійскаго, Азовскаго и Астра-
ханскаго Гнудя Потѣмина, которой
не оставитѣ сѣ своей стороны усилитѣ
потребнаго въ томъ расторженїя .

Екатерина

Fig. 1. Kejsarinnan Katarinas ukas av den 8. 3. 1781 (ERKA, EKVA, Ukaser och förordningar 1762—1782).

полученъ и въ дн 4 июля 1781 г.

Объ Ревельскую губернскую канцелярію.

Отъ Генералъ аншефа, Новгородскаго, Архангелскаго, Астраханскаго и Саратовскаго Генералъ губернатора и Кавалера Князя Потемкина.

Изь представоудемаго присель имяннаго Ея Императорскаго величества Указа Ревельская губернская канцелярія усмотритъ, что Ея величеству благоудно было возложитъ на меня пересельніе въ губернію мнѣ Новгородскаго губерніи шведскихъ и престолянтъ принадлежавшихъ до сего Ландграфъ - Графу Штейнбоиу. Въ сдѣствіе сего посыдаея отъ меня Господинъ Помовникъ Синельниковъ, и потому посылъ я сдѣлать отправление снѣ престолянтъ, и потому въ семъ слуга Ревельскую губернскую канцелярію прошу покарать всевозможное съ своей стороны пособіе.

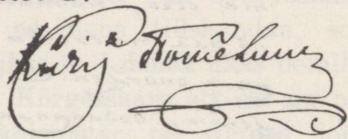

Fig. 2. Furst Potemkins brev av den 4. 7. 1781 (ERKA, EKVA, Ukaser och förordningar 1762—1782).

svenska kolonisterna liksom dessas utrustning med erforderliga förnödenheter ⁵⁰.

De svenska bönderna bodde dock kvar på Körgessaare ännu några månader, innan de skickades ut på resan till Sydrysland. Förhållandet mellan dem och Ungern-Sternberg reglerades under denna tid av den prolongerade transakten. Först den 4. 7. 1781

⁵⁰ ERKA, EKVA, Ukaser och förordningar 1762—1782.

sänder furst Potemkin en skrivelse tillika med kejsarinnans förut nämnda ukas till guvernementskansliet. I skrivelsen meddelar Potemkin, att han skickar dit polkovnik Sinelnikov, vilken fått i uppdrag att ordna för böndernas avfärd, och ber guvernementskansliet att lämna Sinelnikov all den hjälp, som han kan behöva ⁵¹. Den sistnämnde anlände den 9. 7. 1781 till guvernementskansliet medförande den nämnda ukasen och bad, att han skulle få taga med sig speciella tjänstemän till Dagö, vilka skulle uppgöra en förteckning över de bönder, som voro avsedda att sändas till Ryssland ⁵². I guvernementskansliet blev man tydligen förvånad över Sinelnikovs ärende och förklarade i enlighet med Ungern-Sternbergs intressen, att svenskarna redan försonat sig med den nye herren till Kõrgessaare och alltjämt voro bosatta på sina gamla platser ⁵³. Sinelnikov, som förstod, att många bönder stannat kvar endast av den anledningen, att det inte tycktes finnas någon möjlighet att skaffa sig tak över huvudet på annat håll, for den 10. 7. 1781 till Dagö. Hans avsikt var dels att uppegga bönderna genom att framhålla för dem vilka gynnsamma möjligheter, som staten erbjöd dem, dels att taga reda på, hur man bäst skulle kunna verkställa utvandringen. Sinelnikovs mission kröntes, som man kunde vänta, med framgång. De förmåner, som staten erbjöd, voro så lockande, att bönderna knappast tvekade utan bestämde sig för att utvandra ⁵⁴. Ungern-Sternberg, som för tillfället uppehöll sig i Tartu län, fick nära nog av en händelse veta, att de svenska bönderna på Kõrgessaare förklarat för polkovnik Sinelnikov, att de voro villiga att slå sig ned som kolonister i guvernementet Novorossisk samt anträda resan dit redan den 20. 8. 1781 ⁵⁵. Böndernas framtidsutsikter föreföllo verkligen ljusa. Potemkin sades ha försäkrat, att kolonisterna skulle bli delaktiga av följande förmåner: a) i guvernementet Novorossisk skulle varje familj få 60 dessatiner mycket bördig jord; b) under fyra års tid skulle bönderna vara befriade från alla slags skatter, efter denna tid skulle de liksom övriga kolonister till staten betala fem "denga" om året för varje dessatin, men vara befriade från

⁵¹ Ibidem.

⁵² P i s a r e v s k i, s. 246.

⁵³ Ibidem, s. 246 f.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ ERKA, EKVA, "Gen: Gouv: Acta pro 1781, Th: II."

mantalsskatt; c) för uppförandet av hus och som hjälp till deras inredande skulle varje familj få material ur statens skogar och upp till 12 rubler i kontanter; d) staten skulle ombesörja, att bönderna fingo tillräckliga förråd av utsäde av alla slag och tillräckligt med födoämnen för att tillfredsställa ett års behov; e) svenskarna skulle få bilda en särskild koloni skild från kolonisterna av annan nationalitet, och de skulle få egen kyrka och egen präst; f) under färden skulle de få all möjlig hjälp ⁵⁶.

Detta tillmötesgående från statens sida och böndernas därav betingade beslut att utvandra kom som en tämligen oangenäm överraskning för Ungern-Sternberg. Denne hade tydligen trott, att bönderna, nu när deras förnämsta ledare voro avlägsnade, beskedligt skulle låta sig exploateras. Statens och böndernas intressegemenskap försatte Ungern-Sternberg i en brydsam situation. I en petition till guvernementsstyrelsen klagade han över att höslåttern, råg- och kornskörden stode för dörren, dessutom närmade sig tiden för höstsådden, och han visste inte, hur han skulle kunna gå i land med allt. Han trodde dessutom också, att arrendatorn skulle fordra ersättning för de förlorade arbetsdagarna ⁵⁷. Bönderna brydde sig antagligen inte mycket om godsherrens svårigheter och läto dem inte inverka på händelsernas utveckling.

Sinelnikov uppgjorde med hjälp av de tjänstemän från guvernementskansliet, som följde med honom, en förteckning över bönderna, inklusive dem som bodde i Tallinn. Man beslöt att söka upp de sistnämnda och sända dem till Sydryssland med de övriga. Man hade räknat med att 422 män och 513 kvinnor, alltså sammanlagt 935 personer skulle utvandra. Det visade sig emellertid, att 75 bönder, som bott länge i Tallinn och voro vana vid stadslivet, vägrade att följa med trots de stora förmåner, som väntade dem i Sydryssland. Myndigheterna i Tallinn visste inte, vad de skulle göra med dem och frågade furst Potemkin, om de skulle sända dem till Sydryssland eller låta dem stanna kvar i Tallinn ⁵⁸. Troligt är, att de stannade i Tallinn ⁵⁹. Men

⁵⁶ Pisarevski, s. 247.

⁵⁷ ERKA, EKVA, "Gen: Gouv: Acta pro 1781, Th: II."

⁵⁸ Pisarevski, s. 247 ff.

⁵⁹ Speciellt intresserade hänvisas till Tallinns stadsarkivs samlingar, där man förmodligen kan finna uppgifter om Potemkins svar och om Tallinnsvenskarnas slutliga öde.

utom bönderna på Kõrgessaare fanns det också underlydande på andra herrgårdar, som önskade utvandra, så att det sammanlagda antalet emigranter uppgick till 966 ⁶⁰.

Innan färden kunde anträdas, måste utvandrarerna emellertid ordna med sin egendom, försälja överflödiga ägodelar m. m. Emigranterna fingo endast medtagna nödiga "instrument", åkdon samt arbetshästar och oxar. Försäljningen av säd, bärgad eller på rot, överlämnades, om emigranterna inte själva hunnit ombesörja den, åt de lokala myndigheterna, som skulle översända de erhållna pengarna till Sydryssland ⁶¹. Bönderna voro nödsakade att slumpa bort många ägodelar till vrakpris. Så t. ex. fick man för nära 200 husdjur endast 213 rubel och 60 kopek, för 9 väderkvarnar 58 rubel och 10 kopek, för 2 kalkugnar 4 rubel o. s. v. ⁶². De estniska bönderna på platsen samt adeln begagnade sig antagligen av tillfället att göra goda affärer.

Avfärden var som bekant bestämd att äga rum den 20. 8. 1781. Sinelnikov beslöt emellertid att redan dessförinnan skicka

---

⁶⁰ Pisarevski, s. 248. Uppgifterna om utvandrarernas antal äro skiftande. Russwurm meddelar, att den dåtida pastorn på Ormsö uppskattade emigranternas antal till 1200, och att invånarna i Reigi försäkrat, att de voro 1207; själv anser han siffran 1159 komma sanningen närmast, ty detta antal fanns uppgivet i den petition, som bönderna inlämnade till justitiekollegiet (se ovan). Russwurm anser, troligen med rätta, att även andra bönder slutit sig till bönderna på Kõrgessaare (Russwurm, Eibofolke, s. 75, 95 f.). Flera andra arbeten, som förmodligen hämtat sina uppgifter från Russwurm, uppgiva utvandrarernas antal till 1200 eller 1207, så t. ex. Thorsten Wennerström, Svenskarna i Finland och Estland, Göteborg 1931, s. 266 (1200), Joel Nymän, Svenskarna på Dagö förr och nu, Årsbok (utgiven av Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet) 1921, s. 39 (1207), Gustaf Berg, Svenskarna i Estland, s. 99 (1200), G. Malm, Gammalsvenskbyborna i Sverige, *Svensk tidskrift* 1937, s. 98 (1200) o. s. v. Siffran 960, som Pisarevski uppger, förefaller dock att komma sanningen närmast (Pisarevski, s. 248). Den överensstämmer med det ungefärliga antal — omkring 1000 — som nämnes i kejsarinnans ukas (ERKA, EKVA, Ukaser och förordningar 1762—1782) liksom med det av Russwurm meddelade antalet — 1036 — i 1780 års vackbok. Hänsyn bör också tagas till det förhållandet, att 9 familjer jagades bort från sina gårdar, vilket får antagas ha minskat det sammanlagda antalet utvandrare. 75 personer stannade förmodligen i Tallinn.

⁶¹ Pisarevski, s. 248.

⁶² Russwurm, Eibofolke, s. 95.

hästar och oxar till Haapsalu och att av stadens myndigheter begära lämpliga betesplatser för djuren ⁶³. Arkivuppgifterna visa emellertid, att denna manöver ej undgick att ge upphov till en del knot. I en skrivelse till viceguvernören, daterad den 2. 8. 1781 klagade en godsägare, som haft obehagliga erfarenheter av åtgärden, att bönderna på Kõrgessaare förra veckan börjat flytta från Dagö med boskap, hästar och annan egendom, och att de valt att slå ned i hans by, Rohuküla, som låg en "dryg mil" från Haapsalu. Han kunde inte behålla alla dessa människor på sitt område, ända till dess de skulle bryta upp, då hans av torkan illa åtgångna betesmarker inte kunde räcka till för deras boskap. Godsägaren bad, att de herrgårdar, som lågo utmed vägen från Haapsalu till Lihula, och som hade goda betesmarker och lämpligt belägna byar, inte skulle få tillåtas vägra att taga emot kolonisterna under förevändning av att de inte fått några order därom. Vidare påpekar godsägaren, att ej heller han fått någon befallning, men att han mottagit kolonisterna av pliktkänsla och i förhoppning om att de andra skulle hjälpa honom att bära bördan ⁶⁴. Det är mycket möjligt, att det var på grund av denna skrivelse, som bönderna den 4. 8. 1781 fingo ett dokument, vilket rekommenderade dem till de godsägare, på vilkas områden de slog sig ned. Som följd härav behandlades bönderna tydligt i flera avseenden på ett tillmötesgående sätt. De voro emellertid tvungna att uppföra sig ordentligt ⁶⁵.

Bristen på lämpliga fortskaffningsmedel lade hinder i vägen för utvandrarnas förflyttning. Greve Stenbock, som ville ställa sig in hos den allsmäktige Potemkin, erbjöd sig emellertid att låta bönderna begagna hans färjor och båtar. Efter nödiga förberedelser fördes bönderna över till Haapsalu, och därifrån gävo de sig av på sin långa och mödosamma färd till Sydryssland, ledsagade av en pensionerad kapten Makaretov, som utsetts till färdledare. Denne skulle även sköta om att bönderna blevo installerade i sin nya hemtrakt ⁶⁶.

När utvandrarna lämnade Dagö, togo de också med sig sin

⁶³ Pisarevski, s. 248.

⁶⁴ ERKA, EKVA, "gen: gouv: Acta pro 1781, Th: II."

⁶⁵ Russwurm, Eibofolke, s. 96.

⁶⁶ Pisarevski, s. 248.

skollärare Jurgen Maths⁶⁷. Däremot vet man inte, om den medförde någon präst. Pastor Forsmann hade visserligen före avresan hört, att bönderna skulle få med sig en predikant⁶⁸, men närmare uppgifter om saken felas. Det förefaller icke, som om någon präst skulle ha medföljt, och det är ej otroligt, att Jurgen Maths fick tjänstgöra som ställföreträdande själasörjare.

Medan emigranterna voro på väg, skulle guvernören i Novorossisk N. D. Jazykov, enligt order från Potemkin, vidtaga åtgärder för att förbereda deras bosättning. Han hade fått i uppdrag att giva svenskarna jord vid Dnjepr ovanför staden Kisi-Kermen⁶⁹ och att fördela den så, att varje familj om fyra medlemmar fick 60 dessatiner. Dessutom skulle bönderna till gemensamt bruk få skogsmarker i tillräcklig mängd på de närmaste öarna i Dnjepr. Vidare skulle han köpa utsäde på guvernementets bekostnad och samla ihop oxar och plogar samt under loppet av hösten 1781 plöja och beså de utstakade jordlotterna med råg på statens bekostnad — 12 setverik åt varje familj. Då kolonisterna väntades anlända till sitt nya hemland först på senhösten, skulle Jazykov utvälja en plats, som lämpade sig till vinterkvarter och förse bönderna med matvaror på statens bekostnad. I enlighet med dessa order utvalde Jazykov Reschetilovka köping till vinterkvarter åt utvandrarna. Dessa anlände dit den 26 november efter att ha varit på väg ungefär tre månader. Av Sinelnikovs rapport till Potemkin, daterad den 9. 12. 1781, framgår, att barnen voro de som farit mest illa under färden, då de insjuknat i smittkoppor och vid den tid, då rapporten skrevs, ännu ej tillfrisknat. Enligt vad Sinelnikov uppgav, voro svenskarna dock mycket nöjda, när de sågo de rika förråden och den myckna jorden, som tycktes lova dem ett bättre liv⁷⁰. Av det ovan sagda framgår, att Bleees i sitt arbete synes ha underskattat den statliga hjälpen ("De fingo någon hjälp av ryska kronan för sin resa.")⁷¹. Det måste dock erkännas, att färdens vedermödor voro hårda, och förlusterna av människoliv voro

⁶⁷ Jacob Bleees, Estlands-svenskarnas historia, Stockholm 1924, s. 27 (i det följande citerad som Bleees). Enligt Russwurm är hans namn Rotas Matthias Magnus (Russwurm, Eibofolke, s. 168).

⁶⁸ ERKA, EKA, nr. 440, s. 298.

⁶⁹ Namnet ändrades år 1784 till Berislav.

⁷⁰ Pisarevski, s. 249.

⁷¹ Bleees, s. 27.

iögonfallande stora. Detta senare får i hög grad skrivas på smittkoppornas konto. Det framgår av guvernör Jazykovs rapport till Potemkin, daterad den 24. 1. 1782, att dittills 30 vuxna emigranter dött, antingen under färden eller i vinterkvarteret. Dödsorsaken hade varit olika sjukdomar men huvudsakligen ålderdomssvaghet. 56 minderåriga hade emellertid dött i smittkoppor, varmed de blivit nedsmittade i Vitryssland. Ditintills hade alltså 86 människor avlidit och 880 voro ännu kvar i livet ⁷². Av Sinelnikovs ovannämnda rapport av den 9. 12. 1781 framgår, att kolonisterna längtade efter en själasörjare. Potemkin visade sig tillmötesgående och bemödade sig om att finna en präst, som samtidigt kunde tillfredsställa de i rysk tjänst varande lutheranernas religiösa behov. Pastor Johann Adolf Europäus gick in på att mottaga befattningen ⁷³ och erhöll den 8. 4. 1782 av staten talrika och för en bykyrkas förhållanden rent av lyxbetonade kyrkoinventarier ⁷⁴. Europäus, som f. ö. härstammade från Parikkala i Viborgs län, lade också upp den första kyrkoboken ⁷⁵.

Kolonisterna själva försågos med livsmedel och deras hästar med foder fram till den 16. 4. 1782, varvid myndigheterna ägnade särskild omvårdnad åt hästarna, som lidit svårt av den långa färden. Utom den vanliga ransonen fingo hästarna 5 pund hö om dagen (ungefär 2 kilo) samt en halv setvert havre.

Den 16. 4. 1782, d. v. s. vid den tidpunkt, då vårarbete på fälten började, skulle utvandrarerna begiva sig till sina koloniom-

⁷² Pisarevski, s. 249.

⁷³ Av Potemkins brev till Europäus framgår, att fursten erbjöd den sistnämnde ganska goda villkor, om han ville antaga befattningen som garnisonspräst och den svenska koloniens själasörjare. Han skulle få 400 rubler om året och 200 rubler i förskott, vilken summa han skulle återbetala under loppet av två år. Europäus skulle få en ståndsmässig bostad såväl i staden Kremencug som i den svenska kolonien samt dessutom 1000 dessatiner jord, som skulle förbliva i hans och hans efterkommandes ägo för all framtid. Därtill skulle den svenska församlingen avlöna honom efter råd och lägenhet. Efter fem år hade han rätt att flytta, om han i tid hade ingivit anhållan därom. Lönen skulle beräknas från den dag, då han avreste för att tillträda sitt nya ämbete, och resan skulle vara kostnadsfri (Pisarevski, s. 250 f.).

⁷⁴ Han fick mottaga en mängd kyrkokärl av silver, till stor del förgyllda, samt dessutom textilier. Även andra för kyrkans utrustning erforderliga saker, såsom kyrkklockor, ljusstakar, med bjällror försedda kollekt-håvar m. m. ombesörjde regeringen (Pisarevski, s. 251).

⁷⁵ Russwurm, Eibofolke, s. 167.

råden, där myndigheterna tillhandahöllo livsmedel och utsäde, varav varje familj fick 12 setverik ⁷⁶. Enligt Russwurms uppgift kommo svenskarna fram till sina boplatser i maj 1782. De fingo 12000 dessatiner jord i en dittills obebodd trakt på Dnjeprs högra strand. Då tatarerna på Krim hotade området med plundring, slogo sig svenskarna till att börja med ned i staden Cherson och dess omgivningar. Samma år erövrade emellertid ryssarna kanaten Krim, och därmed kunde det egentliga koloniseringsarbetet börja ⁷⁷. En viktig uppgift var naturligtvis uppförandet av byggnader. Kronan försökte även här komma svenskarna till hjälp och sörjde också på annat sätt för att dessa fingo, vad de behövde. Potemkin tillsade guvernör Jazykov, att kolonisternas hus skulle byggas under överinseende av byggmästare, som ditkallats från Kurland. Av denna förordning framgår, att man sökte åstadkomma byggnader av den typ, som var bruklig i Balticum, och vid vilken kolonisterna voro vana. Man ville därmed underlätta emigranternas acklimatisering. Då skog saknades, menade Jazykov, att man till byggnadsmaterial borde använda kalksten, som det fanns gott om på koloniområdet och i dess närhet, och som var billig och hållbar ⁷⁸. Husens väggar byggdes också av detta material. Taken gjordes flata och täcktes med halm ⁷⁹. Den nya kolonien fick namnet Gammalsvenskby.

Striden mellan godsägarna och bönderna på Kõrgessaare hade alltså delvis slutat med seger för de förstnämnda, men bönderna hade efter mödor och besvär fått en ny hembygd och bättre villkor, än de kunnat få i sitt gamla land. Också senare vårdade sig den ryska regeringen om kolonisterna, och år 1800 fingo de utländska kolonisters rättigheter, oaktat de före utvandringen varit ryska undersåtar ⁸⁰. Den utvandring, som blev följden av böndernas strid för sina rättigheter, åsamkade emellertid bönderna svåra förluster både av liv och egendom, och även efter 1782 fingo gammalsvenskbyborna genomgå hårda prövningar, till dess slutligen deras ättlingar fingo återvända till sina äldsta fäders land — till Sverige.

⁷⁶ Pisarevski, s. 249 f.

⁷⁷ Russwurm, Eibofolke, s. 164.

⁷⁸ Pisarevski, s. 250.

⁷⁹ Russwurm, Eibofolke, s. 166.

⁸⁰ Pisarevski, s. 252.

REFERAAT.

Kõrgessaare rootslaste saatusest a. 1779—1782.

Eesti ala Vene valitsuse alla siirdumisega käis kaasas aadli mõju laialdane tõus. Vene võim, kes vajab maa reorganiseerimise otstarbel lääne-euroopaliku haridusega aadli abi tsiviil- ja sõjaväelisel alal, sooritas aadlile ulatuslikke vastutulekuid, andes neile tagasi Rootsi ajal redutseeritud mõisad, kinnitades kõik minevikus saadud privileegid, tunnistades läänimõisad alloodideks ja lastes aadlil nende omavalitsusasutised uuesti tegevusse panna. Aadel sai maa tegelikuks valitsejaks, kes mõjustas otsustavalt administratsiooni, kohut, politseid, kiriku- ja koolielu, sest vene ametnike oli siin vähe ja nad ei seganud end palju aadli tegevusse. Sellega tekkisid kohutavad eeldused talupoegade kurnamiseks ja XVIII sajand sai talurahvale mingisuguseks raudrulli ajastuks, mis litsus halastamatult puruks talupoegi kaitsvad õiguslikud tõkked. Kohustusi suurendati hoolimatult, talupoegi koheldi kui pärisorje jne. See ülekohus levis ka rootsi vabade talupoegade peale. Kõrgessaare rootslased algasid järjekordselt võitlust oma põliste õiguste eest a. 1779. Tüliasja arutamine viidi korduvalt justiiitskolleegiumini, kes mõnevõrra püüdis pidurdada mõisnikkude ja kubermanguvõimude vildakaid arusaamisi talurahva õiguste suhtes. Rootsised said tagasi küll oma isikliku vabaduse, kuid ei suutnud säilitada ega saavutada õigust juba põliselt kasutatud maale ja hoonetele. Aadel viis läbi, et talurahva silmapaistvamad juhid aeti sõjaväe abil nende käes olnud mailt juba varakult minema. Ülejäänud jäid küll vabadena mõisniku maile, kuid endiste kõrgele kruvitud kohustiste täitmise tingimusel ja tüli puhul hiljuti sõlmitud lepingu alusel. Vene keskvalitsus, kes olukorraga kursis oli ja vajab asunikke uuesti saadud Lõuna-Venemaa aladele, otsustas rootslased sinna ümber paigutada, vabastades neid ühtlasi mõisniku ekspluatatsioonist. Väljarändamine teostati suvel, mõisnikule üllatuslikult kõige ebasoodsamal ajal. Rännu alul, kestel ja uutel kohtadel osutati rootslastele ulatuslikku vastutulekut ja abiandmist, mis võimaldas rootsi kolonii Gammalsvenskby

tekkimise Dnepri jõe juures, mitte kaugel Berislavi linnast. Väljaränd oli seotud aga raskete ohvritega nii vara kui inimeste alal. Palju vara tuli odavasti maha müüa juba rännu alguse eel. Teekonna vintsutused ja haigused hävitasid väljarändajate arvust (seniste andmete alusel võiks see olla 966) umbes $\frac{1}{11}$. Talupoegade võitlusest oma õiguste eest tekkinud väljarändamine oli andnud 1782. a. lõpptulemusena siiski neile uue kodu senistest palju parematel tingimustel.

Ex bibl. univ. T

Äratrükk „Akad. Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamatust 1939.“
Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi väljaanne.

K. Mattieseni tr. o./ü., Tartu 1940.